

ДО 70-Ї РІЧНИЦІ ПЕРЕМОГИ НАД НАЦИЗМОМ У ЄВРОПІ

УДК 930.253:94(477.46+430) “1941/1945”

Т. А. КЛИМЕНКО*

ДОЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЖИТЕЛІВ ЧЕРКАЩИНИ В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (за документальними матеріалами Державного архіву Черкаської області)

На основі архівних матеріалів розглядаються питання, пов'язані з умовами життя і боротьби проти фашистських загарбників дітей і підлітків у Черкаському краї в роки Великої Вітчизняної війни. Проаналізовано зміни, які сталися в житті молоді в той період.

Ключові слова: документи; війна; діти; життя; боротьба; наслідки.

Відомо, що характер людини починає формуватися в дитинстві, за різними оцінками, мало не з утроби матері, до 5–10 років. І середовище та особи, що оточують дитину, роблять помітний вплив на формування її особистості.

У роки війни дитинство та юність поглинули війна, розруха і голод. Діти перенесли страшні поневіряння і жахи окупації, втратили батьків, братів, сестер і рідних або були викрадені у фашистську неволю. Іноді, злякані, по декілька днів сиділи поряд з холодними тілами загиблих матерів, чекаючи вирішення своєї долі. У кращому випадку їх чекав радянський дитбудунок, в гіршому – фашистські застінки. Вони випили горя повну чашу, можливо, занадто велику для маленької людини, адже початок війни припадає для них на початок життя.

Війна покалічила тисячі дитячих доль, відняла світле і радісне дитинство. Скільки їх було викрадено на чужину! Скільки убито ненародженими! У “Солдатській пам’ятці”, які розповсюджувались у німецькій армії, зазначалось: “...у тебе немає серця і нервів, на війні вони тобі не потрібні. Знищуй в собі жалість і співчуття – вбивай кожного радянського, не турбуйся, якщо перед тобою старий чи жінка, дівчинка чи хлопчик – убивай. Цим ти врятуєш себе від загибелі...”¹. В іншій лис-

* *Клименко Тетяна Анатоліївна* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області.

тівці, “Як повинен німецький солдат поводитися з людьми окупованого Сходу?”, наголошувалось: “Хіба може культурний німецький солдат рахувати людиною дикого, некультурного, голодного, босого, погано вдягнутого мешканця окупованого Сходу – звичайно ні”². Цих порад притримувались не тільки німецькі військові, але й зрадники з числа місцевого населення, які, підтверджуючи їм свою вірність, здійснювали облави на партизан, масові арешти та розстріли нескореного мирного населення³. У протоколі судового засідання Військового Трибуналу та вироку суду від 6 травня 1946 про звинувачення мешканця с. Білозір’я Дубовича К.А. у зраді Батьківщині є його свідчення в тому, що він особисто давав команду стріляти по євреях: “Серед розстріляних були жінки з дітьми. Якщо мати тримала дитину на руках, то стріляли в матір та дитину, якщо в дитину не попадали, то його добивали. Разом з євреями розстріляли й Переверзникову з двома дітьми, яким було 8 та 10 років”.

І ось саме в цих тяжких обставинах виникали нові взаємини між людьми, які випробовували один одного на вірність, відкривались серця, діти входили у світ роздумів, переживань, накреслень планів спільної роботи для наближення дня визволення від німецької окупації.

З перших днів війни у дітей було величезне бажання хоч чим-небудь допомогти фронту, щоб захистити рідний край від ненависного ворога. Діти, як могли, наближали Перемогу в міру своїх слабких сил. Разом з дорослими вони взяли за зброю. Сотні тисяч хлопчент і дівчаток у роки Великої Вітчизняної війни звертались у військкомати, додаючи собі роки, і йшли на фронт, ставали синами та донями полків, щоб помститися ворогові за смерть батьків та братів, за наругу над матерями і сестрами, за спалені домівки, за всі нелюдські злочини фашистів. Вони гинули в боях, їх катували гітлерівці, але юні герої не здавались. Вони були розвідниками і зв’язківцями, сестрами милосердя і підрильникими. Діти натерпілися від війни не менше, ніж бійці на фронті. Відібране війною дитинство, страждання, голод, смерть рано зробили хлоп’ят дорослими, виховавши в них недитячу силу духу, сміливість, здатність до самопожертвування, до подвигу в ім’я Батьківщини, в ім’я Перемоги.

Важкий час війни та окупації переживали на рівні з дорослими і діти. Гітлерівці та зрадники Вітчизни прагнули шляхом кривавих репресій підкорити населення окупованих територій. Але ніякі тортури не залякали населення. На поневоленій землі зародилась і ширилась народна боротьба з ворогами.

У фонді Черкаського обкому компартії України зібрано чимало матеріалів, що підтверджують участь дітей в антифашистському русі. Їх імена увічнінені в списках учасників антифашистського підпілля та інших форм боротьби в роки Великої Вітчизняної війни, постановках бюро райкомів компартії України, протоколах засідань районних ко-

місій з виявлення учасників партизанського та антифашистського підпілля, протоколах засідань парткомів колгоспів, свідченнях, довідках учасників антифашистського підпілля.

Діти воювали на рівні з дорослими, як у діючій армії, так і в партизанських загонах. У тилу діти щосили допомагали дорослим в усіх справах. За покликом юних сердець ставали підпільниками та партизанами. Багато школярів, не усвідомлюючи небезпеки своїх дій, вели розвідку, були зв'язковими в партизанських загонах, рятували поранених червоноармійців, надавали їм медичну допомогу, влаштовували разом з підпільниками втечі радянських військовополонених з німецьких концтаборів, підпільно слухаючи радіоприймачі виготовляли та розповсюджували антифашистські листівки серед населення, були очима і вухами партизанських загонів, організовували саботаж заходів окупаційної влади, рятували населення від фашистської неволі, збирали та передавали зброю, харчі, одяг та медикаменти, направляли місцеве населення та червоноармійців, які виходили з оточення, в партизанські загоны⁴, надавали підпільникам розвідувальні дані про рух німецького залізничного транспорту⁵ та почуті від місцевого населення відомості, здійснювали чергування біля будинків під час радіозв'язку партизан з радянським командуванням⁶.

У містах, селах, хуторах люди боролись з окупантами. Німці скаженіли, боячись помсти. Місцеве населення катували, вішали розстрілювали за допомогу партизанам та участь у антифашистській боротьбі. У с. Старосілля Городищенського району гітлерівці кинули живим у колодязь, запідозреного у зв'язках з партизанами, семирічного сина колгоспника Трохима Кучеренка. Чотирнадцятирічний Григорій Вовк, з того ж села, був застрелений на очах у матері⁷. У матеріалах про учасників антифашистського підпілля та партизанський рух на території Уманського району виявлено один з численних жакхливих фактів знущання фашистів над дітьми. Напередодні звільнення с. Родниківка Уманського району радянськими військами, у березні 1944 року, з метою нанесення матеріальних збитків німецькій техніці, 13-річний хлопчик – Діма Пагурець забрався в німецький танк, зіпсував у ньому радіостанцію, вкрав бінокль та фотоапарат, але, на жаль, був схоплений німцями, розстріляний та розчавлений танком⁸.

У протоколі засідання бюро Вінницького обкому КП(б)У від 3 лютого 1950 року внесено свідчення мешканців с. Коритня Монастирищенського району про діяльність сільської підпільної організації та участь у ній 13-літнього Володі Саморухи – сина секретаря Монастирищенського підпільного райкому компартії України П. А. Саморухи. 19 серпня 1943 року Володя в садовому розпліднику виявив чотирьох радянських парашутистів, серед яких – новопризначений радянським командуванням командир партизанського з'єднання № 44, та повідо-

мив про це батька. Для встановлення зв'язку з партизанським загonom С. А. Ковпака Володя був направлений у Рівне з донесенням у штаб партизанського руху Південно-Західного фронту. Прибувши в Рівне, хлопець самостійно ходив лісами, поки його не знайшли партизани із загону Медведєва із з'єднання С. А. Ковпака. Після передавання оперативних даних Володя активно продовжував боротися у цьому з'єднанні до кінця війни. З його допомогою в партизанське з'єднання № 44 з Великої Землі через два місяці був скинутий десант з боєприпасами та радіостанцією⁹.

У фонді відомого Черкаського поета М. Т. Негоди зберігаються спогади про його участь у Холодноярському партизанському загоні під командуванням П. А. Дубового. Коли почалася Велика Вітчизняна війна, Миколі Негоді було лише 13 років, але він активно включився у боротьбу з ворогом. З січня 1942 року став зв'язківцем у секретаря підпільного райкому партії С. Н. Пальохи, а згодом розвідником партизанського загону під командуванням П. А. Дубового, що діяв у Холодному Яру. Про героїзм воїнів у роки Другої світової війни розповідають такі його твори, як “Син віку”, “Побратимова клятва”, “Сучасна балада”, “Пішли на фронт”, “Пам'яті Федора Мицика” та інші. А почалось все з того дня, коли Микола разом з матір'ю врятував пораненого радянського бійця і заховав удома на горищі, а крім того зібрав у канаві гвинтівки, патрони і гранати, які пізніше дуже знадобились у партизанському загоні. Багато разів Микола ходив у Черкаси за інформацією про події на фронті та повідомляв про них партизанам, а потім розповсюджував серед місцевого населення антифашистські листівки, псував сільсько-господарську техніку, наштрикуючи залізні прутки в пшеничному полі перед збором урожаю, переправляв у партизанський загін харчі та боєприпаси, виконував розвідувальні функції¹⁰.

Разом з Миколою Негодою мужньо боролись та терпіли важкі умови проживання в лісі юні партизани-підлітки – Вася Хільченко, Микола Печененко, Василь Хлюдзинський, Костянтин Оніщенко та ін., в основні обов'язки яких входили розвідувальна діяльність, розповсюдження листівок, підтримання зв'язку з підпільними групами в населених пунктах, проведення широкої агітаційної роботи.

П'ятнадцятирічний Вася Хільченко з с. Велика Яблунівка, що на Смілянщині, на вимогу окупантів у 1941 р. став обтиральником паровозів у депо станції ім. Т. Г. Шевченка. Юнак знайшов у собі сили шкодити фашистам. Разом із друзями розбив біля села ворожу автомашину із снарядами, ховав інструменти, затримуючи ремонт паровозів і вагонів. Поступово він сам навчився конспірації, двічі тікав від відправки в фашистську Німеччину і настирливо шукав зв'язку з партизанами, і таки досягнув своєї мети, одного разу натрапивши на загін, який базувався в Холодному яру Чигиринського лісу. Трохи згодом працівники

депо мали змогу читати розклеєні ним партизанські листівки. За два дні до з'єднання загону з частинами Червоної Армії, 5 січня 1944 року, в останньому бою Холодноярського загону з німцями, Вася Хільченко загинув. Микола Печененко продовжив боротьбу, ставши сином 32-го полку 155-ї артилерійської бригади п'ятої гвардійської армії та свій бойовий шлях закінчив у Празі¹¹.

У фонді редакції газети “Черкаська правда” відклалась значна кількість листів громадян, що являють собою специфічну категорію документів. За змістом, авторством, метою написання листи дуже різноманітні. Більша частина листів з тематики “Велика Вітчизняна війна”, в яких ідеться про бойові дії частин Червоної Армії, прикордонників під час оборони у 1941 р. та визволення у 1943–1944 рр. населених пунктів Черкаського краю. Частина справ сформована зі спогадів, нарисів учасників партизанського і підпільного руху про звірства окупантів, перебування радянських громадян у фашистських концтаборах та в фашистській неволі.

У спогадах ветерана війни, колишнього розвідника 596-го Штеттинського легкого артилерійського полку Ю. А. Зозулинського йдеться про важкі бої за визволення дітей з табору Дойч Алау (Східна Пруссія)¹². У таборі утримувались понад тисяча дітей віком від 5 до 12 років, радянських військовослужбовців, прикордонників. Діти працювали по 12–14 годин на залізниці, підносячи важке вугілля до ешелонів. Годували їх один раз на добу, а вночі у них брали кров для поранених німецьких солдат та офіцерів. Від нелюдських мук, виснаження діти вмирили щоденно. Серед визволителів табору був черкащанин – гвардії лейтенант, інвалід війни 2-ї групи Н. Т. Гончаров¹³.

Певний інтерес представляють матеріали особового походження, в яких ідеться про бойові подвиги, найбільш пам'ятні епізоди війни колишніх партизан, підпільників, членів винищувальних загонів, що зберігаються у фонді “Учасники Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.”. Серед цих документів значне місце займають спогади, анкети, фотографії, довідки, рукописи книг тощо.

У нарисі “Фронтовим січнем”, написаному за особистими спогадами підполковника запасу С. Богоявленського, йдеться про юних розвідників із Жашкова – Івана Лавинюка та Івана Хуторанського, які безстрашно допомагали воїнам у визволенні їх рідного міста¹⁴.

Почесна і свята доля захисту Вітчизни звела юних месників Черкащини з партизанськими загонами та підпільними організаціями. Найпоширенішими мотивами вступу дітей до партизанських загонів були: патріотизм (боротьба з ненависним ворогом разом з батьками) та особисті (помста за смерть рідних і близьких людей). Юних захисників краю підбадьорювала ще й листівка, яка була розповсюджена у січні

1942 року серед населення із закликом збирати відомості про ворогів, вчиняти диверсії, допомагати партизанам.

Ветеран війни О. О. Березовський описав у своєму нарисі “Піонери – народні месники Черкащини” участь дітей у підпільно-партизанській боротьбі з окупантами. Горнило війни в с. Лукашівка Монастирищенського району осиротіло одинадцятирічного Льоню Стратієвського. Його батько загинув на фронті, а матір і дідуся у 1942 році розстріляли фашисти. За допомогою добрих людей хлопчика переправили до партизанської бригади Кондратюка. За дорученням командира він розклеював листівки, відозви до місцевого населення, збирав патрони, розвідував важливі відомості про дії окупантів, підтримував зв’язок із Цибулівськими підпільниками. У бою з карателями важкопоранений Льоня був захоплений у полон. Фашистські тортури його не зломали, і після невдалих допитів він був розстріляний¹⁵.

У с. Свидівок Віра Заболотня, слухаючи радіоприймач, записувала зведення Радінформбюро і передавала їх партизанам. Разом з батьками вона добувала для народних месників продукти харчування, переносила зброю, проводила людей у ліс до партизанів, пильнувала явочні квартири від ворожих очей¹⁶.

Наприкінці 1943 року тринадцятирічний Петро Марченко з підпільниками із с. Юркове Звенигородського району вбили гітлерівського офіцера. Петі дістався пістолет. Через деякий час на околиці села він з однолітками Олександром Ільченком та Федором Бойком, зробили засідку і відкрили стрільбу по автоколоні, за що одразу ж були схоплені і розстріляні німцями¹⁷.

Тринадцятирічний Ваня Босенко з с. Руська Поляна після того, як були розстріляні його мати та сестра, поклявся батькові і старшому братові помститися німцям за горе сім’ї. Спочатку Ваня вартував хату, коли в ній збирались партизани. Згодом він очолив групу товаришів-однолітків, які вишукували, приховували зброю і передавали її партизанам, вели розвідку, переховували радянських воїнів-втікачів з полону. Під час однієї з розвідок Ваня загинув¹⁸.

Активно допомагав Гельмязівським партизанам шестикласник із с. Сушки Яша Кикоть. Він розвідував розташування і переміщення гітлерівських військ, наявність у них озброєння, викрадав зброю і передавав її партизанам. За участь в організації втечі з-під арешту радянських офіцерів був схоплений німцями і розстріляний¹⁹.

Наявні документи свідчать про те, що в лавах народних месників боролись юні патріоти – Вася Голуб із с. Будище, Микола Шадирия і Петро Тараненко з с. Білозір’я, Євген Кириченко з с. Софіївка, Микола Морозенко з с. Хацьки, Марія Савега та Іван Івченко з с. Тубільці, Микола Гуля з с. Кумейки Черкаського району, Василь Мірошник із с. Буда-Орловецька Городищенського району, Ілля Чайковський із с. Білаш-

ки, Микола Мельник із с. Романівка Тальнівського району, Микола Дзирун із с. Княжа Криниця, Іван Михайлюк із с. Долинка Монастирищенського району, Олександр Микульський із с. Юрчиха Кам'янського району, Іван Лога з м. Кам'янка²⁰, Марія Даниленко, Михайло Темченко з с. Лубенці²¹.

У фонді Черкаського обкому Компартії України зберігається зворушливий нарис Н. Ф. Проценко – “Спогади матері про Тальнівське підпілля”, про її участь та двох її синів, одному з яких – Віталію на початку війни виповнилося лише 14 років, у підпільно-партизанській боротьбі проти окупантів. Кмітливий і безстрашний Віталій разом із своїми однолітками Іваном Штангеєм, Купріяном Пипченком та Віталієм Береговенком збирали, приховували та передавали боєприпаси партизанам, добували розвідувальні дані про рух німецьких військ. Віталій героїчно загинув у лютому 1944 року, напередодні звільнення Тального радянськими військами²².

Участь дітей у боротьбі з фашизмом не носила масовий характер, але їх допомога, в більшості випадків, без зброї в руках, мала важливе і необхідне значення для функціонування підпільних організацій та життєдіяльності партизанських загонів.

У фонді колишнього партійного архіву Черкаського обкому Компартії України зібрано значну кількість документів та матеріалів про героїчну боротьбу населення Черкаського краю проти німецьких загартбників. Серед загального масиву окремими групами зібрані протоколи засідань бюро, довідки, спогади, листи, свідчення, звіти, доповіді, списки, характеристики, нариси, фото про діяльність підпільних груп та партизанських загонів, у більшості з яких брали безпосередню участь малолітні герої.

Використовуючи радіоприймачі як єдиний зв'язок з радянським командуванням, вони слухали зведення Інформбюро, поширювали їх серед населення, виготовляли і розповсюджували листівки, вчиняли диверсії на залізницях, автошляхах, важливих об'єктах окупаційної влади, встановлювали зв'язок з партизанськими загонами, викрадали медикаменти, продукти харчування, зброю і боєприпаси, звільняли від арештів та розстрілів, вивозу на каторжні роботи, переправляли в партизанські загоны людей²³.

Усіх їх неможливо перелічити, але про деякого з них слід згадати. У 1941–1944 рр. Анатолій із с. Білозір'я сумлінно виконував завдання Смілянської підпільної організації шляхом розповсюдження листівок, крадіжки зброї і патронів та передавання їх у загін²⁴. Поруч із дорослими, активно боролись у Жашківській підпільній організації Ф. М. Лисенко., І. М. Черниш (1927 р.н.). У Великій Яблунівці – Н. І. Бондаренко (1928 р. н.), М. Д. Присяжний (1927 р. н.). У Тальнівській підпільно-диверсійній організації – В. В. Проценко (1927 р. н.)²⁵. У Мо-

настирищенській підпільній організації – В. А. Іщук, В. Т. Пархоменко, А. П. Натяганчук, М. М. Грицюк, А. Н. Кучеренко, В. І. Поліщук, І. М. Мельниченко, Ф. О. Якименко, П. М. Мельниченко, С. Є. Олійник (1927 р. н.), М. К. Дзирун (1928 р. н., після звільнення території був зарохований до військової частини як син полка), С. М. Грицюк, М. В. Прохоровський, А. М. Скригонюк, Н. К. Лісовська, М. В. Параховський (1928 р. н.), І. А. Михайлюк (1929 р. н.), Я. І. Вовкотруб (1930 р. н.)²⁶. У 1941–1943 рр. у Кам'янському партизанському загоні ім. Ворошилова – А. С. Туренко, О. Ф. Микульський (1928 р. н.), Т. Ф. Микульська, А. М. Грицюк (1930 р. н.), Кам'янській підпільній організації – Г. Й. Кудря, П. П. Петренко (1927 р. н.)²⁷. У підпільно-партизанських загонах на території Корсунь-Шевченківського району – І. Г. Сулема, М. Якубенко, М. І. Шапран, В. І. Красюк, П. І. Володарський, Г. А. Кузьменко, М. П. Немирський (1927 р. н.)²⁸, О. О. Корженко (1928 р. н.), Л. А. Мудрик, П. А. Кузьменко, В. С. Олійник (1929 р. н.), А. Я Царенко, М. П. Сиренко (1931 р. н.)²⁹. У 1942–1943 рр. у Вільшанській підпільній організації – П. Кравченко (1927 р. н.). У 1943–1944 рр. у Корсунському партизанському з'єднанні “Рудого” активно боролись О. Я. Чуприна (1927 р. н.), С. Я. Могульський, В. В. Топчий, Г. Н. Дударенко, В. І. Дударенко (1928 р. н.). У Чигиринському партизанському загоні під командуванням капітана П. А. Дубового – О. Є. Іщенко, М. О. Карпенко, К. Р. Гречаний, В. С. Кравченко, І. Н. Педорич, М. М. Березняк, М. Д. Снежко (1927 р. н.), М. Т. Негода, П. А. Костенко, Г. Є. Шевченко (1928 р. н.), В. В. Шлютзинський, І. У. Назаренко, В. П. Коновалов, І. У. Лазаренко (1929 р. н.), М. М. Бодунов (1930 р. н.). У Звенигородській підпільно-диверсійній організації – В. С. Куценко (1927 р. н.). У Буцькій підпільно-диверсійній організації – В. Починок.

Постійна небезпека загрожувала маленьким месникам. Особливо діти наражались на їх відстеження, викриття і безжалісні розстріли³⁰. Так, були розстріляні у Кам'янському районі в с. Косарі С. П. Роздобудько (1927 р. н.), у с. Михайлівка – Ф. І. Жаботинська (1930 р. н.), В. Л. Чекаль (1937 р. н.).

У фондах виконкомів Жашківської районної ради зберігаються списки загиблих дітей у м. Жашків, сс. Баштечки, Охматів, Житники, Побійна, Нагірна³¹, Корсунь-Шевченківської районної ради – в м. Корсунь-Шевченківському, сс. Стеблів, Квітки, Сахнівка, Шендерівка, Прутильці, Тараща, Глушки, Сотники³².

Рейхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг 5 серпня 1941 року видав наказ про введення обов'язкової трудової повинності для населення. Усі мешканці віком від 15 до 60 років були зобов'язані зареєструватися на біржах праці, де їх агітували для добровільного виїзду в Німеччину. Із цією метою Рейхскомісаріат “Україна” випустив плакати та листівки із закликом їхати до рейху. У кінотеатрах повсюдно

демонструвалась кіноагітка “Дорога до Німеччини”, в якій вихвалялося німецьке щасливе життя східних робітників. У перші місяці були такі, що, повіривши агітації, рятуючись від скрути, самі визвалися їхати до Німеччини, але охочих знайшлося небагато.

З весни 1942 року німецька економіка гостро потребувала робочої сили, тому нацистська влада взяла курс на примусове вивезення населення на роботу в Німеччину. Декретом А. Гітлера від 21 березня 1942 року був створений спеціальний орган – “Імперське бюро по використанню робочої сили” на чолі з гауляйтером Тюрінгії, обергрупенфюрером СС Фріцем Заукелем. За його розпорядженням населення окупованих територій повинно було заповнити потребу рейху в робочій силі. Цим жорстоким шляхом окупаційна влада поклала початок реалізації плану “Ост”, яким передбачалось винищення населення України і перетворення цієї території в благодатне місце для німецької нації. Для досягнення цієї мети складались обов’язкові плани кількості осіб на кожний населений пункт, застосовувались масові облави, спалення сіл, узяття заручників, вивіз учнів і студентів під час навчального процесу³³. Тих, хто уникав відправки, прирівнювали до саботажників і розстрілювали. Дітям доводилось остерігатися перебування в громадських місцях, до того ж небезпечно було залишатись вдома. Вони переховувались у печач, на горищах, клунях та у лісах, де мушили виживати самотійно, харчуючись лише одними ягодами. Для того, щоб не потрапити в рабство, деякі юнаки та дівчата штучно заражали ділянки свого тіла отрутохімікатами, маніпулюючи цим важку форму заразної хвороби.

У 1943 році розпочалось справжнє полювання на людей. У населених пунктах оприлюднювались накази, списки приречених на вивезення, попередження про спалення хат, залякування тим, що забиратимуться матері чи молодші сестри, якщо юнаки та дівчата не з’являться на комісію для реєстрації на біржі праці. Окупантами було здійснено операцію під кодовою назвою “Сіно”³⁴. Вивозились цілі родини, і, незважаючи на вік, забирали навіть 10 – 14 річних дітей³⁵. Патріотизм був дуже високий, а хоробрість глибоко усвідомленою, такою, що визначає вчинок людини. За свідченням жителя м. Жашків М. П. Рія, у вересні 1943 року він був вивезений до Австрії разом з братами та сестрами. За носіння на одягу піонерського значка, яким він ідентифікував себе радянською людиною, півтора місяці утримувався під арештом у спецтаборі³⁶. А. О. Кармазін (1931 р.н.) разом із матір’ю був вивезений у Німеччину та, незважаючи на вік, працював чорноробочим на хімічній фабриці³⁷.

У фільтраційних справах на репатрійованих осіб зібрані характеристики, довідки, висновки перевірочних комісій, картки обліку, анкети, реєстраційні листи, карти працівника, посвідчення, книжки робіт-

ників, тимчасові паспорти, опитувальні листи, що свідчили про роботу в фашистській Німеччині насильно вивезених малолітніх мешканців Черкаського краю. Під час каральної операції німців у х. Буда Чигиринського району Н. Г. Деркач (1930 р. н.)³⁸, К. П. Чиж (1929 р. н.)³⁹ та в с. Мельники Чигиринського району М. І. Проценко (1929 р. н.)⁴⁰ та Г. П. Рак (1927 р. н.)⁴¹ за обставинами долі за зв'язок з партизанами не були розстріляні разом з односельцями, а насильно вивезені на каторжні роботи.

У розпорядженні Золотоніської районної управи до всіх старост сіл та керівників громадських дворів району наголошувалося організувати відправку робітників до Німеччини з визначенням конкретної кількості осіб з кожного населеного пункту⁴². За розпорядженням начальника Золотоніської біржі праці “всі громадяни 1928 та 1929 року народження, хлопці та дівчата, мусять працювати в громадських дворах”⁴³.

Спогади очевидців доповнюють офіційні документи та правдиво розкривають важке життя людей під час окупації, з яких сформована колекція “Історичні довідки про найважливіші події Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у м. Черкаси та Черкаському районі”. Чимало спогадів збереглося про важкий шлях у Німеччину, в яких переважає зневага та ненависть, з якими ставилися гітлерівці до тих, кому не пощастило уникнути відбування рабської праці. Саме за спогадами можна прослідкувати кардинальні зміни в усталеному ритмі життя та емоційному стані дітей.

Масова експлуатація дитячої праці найтяжчим чином відобразилася на подальшій їх долі. Із спогадів мешканки м. Черкаси Рахліної: “Світанок. Листопад 1943 року. Фашистські розбійники оточили хати й почали виводити з хат чоловіків і жінок. Всіх гнали на вулицю Шевченка і ставили в колону. Ось жінки виходять до своїх чоловіків, щоб передати одяг і харчі, але фашисти ставлять в колону і жінок. Ось біжать двоє малих дітей 4 і 6 років і просять маму повернутись додому. Але огидний фашист відійшов від колони і мерзенним чоботом пхнув дітей в бруд”⁴⁴. Жителька с. Драбів згадувала: “Коли починалося бомбардування, бабуся брала мене на руки та бігла у льох ховатися, бо на городи бомби не кидали, а кидали їх на будинки. Коли ж самі німці заходили до села, вони хапали хлопчиків та кидали їх живими в криниці, бо вони вважали, що це майбутні солдати Червоної Армії”⁴⁵. За роки окупації в м. Черкаси було закатовано 60 дітей віком до 12 років, а в с. Вдовичене і хуторі Буда Чигиринського району – 113 дітей⁴⁶.

У довідці голови сільради с. Скрипчинці, складеній після звільнення села, у жовтні 1944 р., зазначалось, що після захоплення німецькими військами 29 липня 1941 року села школа не працювала. Трохи згодом “була відкрита і висвячена. Зайшло дітей з десяток, походили з початку декілька днів. А пізніше ходило все менше і менше, і дійшло відвідування до нуля, і школа була закрита за наказом гебітскомісара,

в якому йшлося: “Нащо нам грамота, коли їсти не буде чого. Всім до фізичної праці”⁴⁷.

Фонди сільських управ, старостатів і громадських дворів якнайкраще висвітлюють одну з трагічних сторінок історії війни – примусовий вивіз людей на роботи у фашистську Німеччину. У функції управ входило виконання постанов, наказів, розпоряджень окупаційної влади щодо збирання грошових і натуральних податків, продуктів харчування, одягу з місцевого населення, реєстрації і здачі радіоприймачів та платівок політичного й агітаційного характеру, перепису худоби, конфіскації корів, організації роботи громадських дворів, виконання різного роду трудових повинностей, до яких, безумовно, залучались діти, складання відомостей про кількість молоді 1922–1937 року народження, відправлення населення на примусові роботи до фашистської Німеччини та ін.⁴⁸.

У наказі Драбівської земельної управи наголошувалось: “Всіх дітей притягати до роботи. Роботу розпочинати якомога раніше. Всі працюючі повинні залишати село в 4 години ранку, а жінки в 6 годин ранку”⁴⁹. За свою каторжну працю населення отримувало мізерний пайок: “працездатним дорослим робітникам – по 9 кг⁵⁰, дітям до 14 років – 4,5 кг⁵¹ зернових на місяць”. До працездатного населення належали особи віком від 14 років⁵². Деякі управи зобов’язували ставати до роботи дітей від 11 років⁵³. До роботи залучались навіть жінки з дітьми ясельного віку. Так, у Чумгацькому громадському господарстві Драбівського району до числа працездатного населення було зараховано 79 жінок, у яких було 117 дітей ясельного віку⁵⁴. За розпорядженням районних управ старости села повинні були доповідати про порушників трудової дисципліни, з метою відправки їх в трудові табори⁵⁵.

Проте профашистські газети, які вірою і правдою служили новим господарям, рясніли досягненнями про піклування про українських дітей. У газетах “Українська думка”, що видавались у Черкасах у 1941–1943 рр., інформувалось, що до новорічних свят у всіх школах, дитячих садках та дитячому будинку були влаштовані для дітей різдвяні ялинки⁵⁶, дитячі ранки до дня пам’яті Великого Кобзаря⁵⁷ та концерти для учнів⁵⁸.

Деякі статті носили дещо піклувально-критичний характер. У статті “Дітей треба доглядати” йдеться про те, що в Черкаському дитячому будинку через велике скупчення дітей здійснюється недостатнє медичне обслуговування. Наголошувалось на посиленні нагляду за дітьми лікарями міста⁵⁹. Стаття “Знедолені нагадують про себе” привертає увагу читачів до скрутного життя десяти Черкаських глухонімих підлітків-сиріт, які залишились без засобів існування⁶⁰. У статті “Зверніть увагу на дітей” акцентується увага батьків на поведінку дітей у школі та в громадських місцях: на вулиці, в театрі і кінотеатрі. Наголошується на

вихованні в них ввічливого ставлення до людей⁶¹. Крім того, актуальною на часі була стаття “Чому діти не ходять до школи?”, в якій йшлося про організацію неналежного контролю з боку батьків щодо відвідування дітьми шкільних уроків⁶². Стаття “За це варто подбати” присвячена правильній організації дозвілля дітей: організації денних кіносеансів, вистав і концертів⁶³.

Газети рясніли оголошеннями із запрошенням продовжувати навчання в школах, в тому числі і в спеціалізованих школах для сліпих, глухонімих та музичній школі⁶⁴, про організацію роботи дитячих садків⁶⁵ та початок нового навчального року в школах Черкащини.

Окремі статті присвячені дитячому будинку № 1, яким керувала О. М. Шулежко. Олександра Максимівна була дружиною священника Української автокефальної церкви, який за свої релігійні переконання був підданий репресіям і висланий на Колиму, матір'ю радянського танкіста, який заживо згорів у танку під час бою, та вихователькою за професією. Вона в роки нацистської окупації з власної ініціативи організувала в Черкасах дитячий притулок. Коли розпочалася війна, жінка з болем у серці дивилася на знедолених, голодних, брудних дітей, які, не маючи притулку, блукали вулицями окупованих Черкас. Наближалась зима, ставало дедалі холодніше. Жінка часто зустрічала батьків, які просили відновити дитсадок, у якому до війни працювала Олександра Максимівна. І тоді вона наважилася піти до міської управи із проханням дати на це дозвіл. Відновити дитсадок не дозволили, проте, завдяки сміливості і наполегливості О. М. Шулежко, вдалося дістати дозвіл на відкриття дитячого будинку, але допомоги з боку нової влади вона не одержала.

Жінка збрала біля себе своїх колишніх співпрацівників, котрі погодились на важку безоплатну роботу. Вихователями стали Марина Мирець та Павло Панфьоров. Її помічниками були Іван Кушнір та його донька Мотря Іванівна. Вони взяли на себе важкі господарчі роботи: рубали дрова, топили печі, носили воду. Так, у приміщенні довоєнного дитсадка №4 за адресою – вулиця Комсомольська (тепер Смілянська) відкрився дитячий будинок.

Першим вихованцем став маленький хлопчик, якого підбрала Олександра Максимівна на вулиці, біля мертвої матері. Спочатку він жив у неї вдома, разом з її дочками Аллою і Ларисою. Поступово про дитячий будинок стало відомо в місті, і сюди почали все частіше приводити безпритульних, а також тих, чії батьки загинули або померли. Дітям було від одного року до чотирнадцяти. Серед них були українці, росіяни, євреї. Особливо побільшало дітей після масових розстрілів євреїв.

Олександра Максимівна знала, що за переховування євреїв або допомогу їм німецька влада оголосила розстріл, та це її не зупинило. Звичайно, вона розуміла, що ризикує не лише своїм життям, але й життям

своїх дочок, та пішла на цей ризик за велінням серця матері: записала у список вихованців дитбудинку дітей-євреїв під вигаданими прізвищами, дала їм нові імена, національність. Так з'явилися татари, вірмени, цигани і навіть греки. Звичайно, це був великий ризик, адже не було гарантії, що хтось із дітей не скаже комусь випадково, що та чи інша дитина – єврейське дитя. Але жодного разу за всі роки фашистської окупації ніхто з її вихованців не проговорився, не видав цієї таємниці. Якось з поліції прийшли за єврейським хлопчиком, та його встигли заховати, а поліцаям сказали, що він утік.

Із часом дітей ставало все більше. Газета “Українська думка” від 23 жовтня 1941 року писала: “Міською управою організовано дитбудинок безпритульних дітей. В будинку налічується до 30 дітей. Але їх кількість щоденно збільшується. Діти протягом доби живуть під наглядом вихователів...”⁶⁶. З нагоди початку навчального року в цій газеті від 2 вересня 1942 р. повідомлялось, що “в дитячому будинку, яким завідує О. М. Шулежко, відбувся святковий вечір. Вихователі склали цікаву й різноманітну програму, яку з піднесенням виконували діти. Тут були співи, читання віршів, сольні і групові танці і фізкультурні вправи”⁶⁷.

Як керівник дитячого закладу, Олександра Шулежко змогла у війну зібрати під одним дахом і врятувати 102 сиріт⁶⁸.

У численних фондах окупаційної влади зберігаються розпорядчі документи про встановлення нових порядків, серед яких є свідчення про “турботу” про молодь місцевого населення з вихваланнями про відкриття навчальних закладів⁶⁹, дитячих садків та ін. Водночас, замовчуючи той факт, що, за розпорядженням гебітскомісара, у лютому 1943 року дошкільні заклади вилучались із переліку установ, підпорядкованих райуправам і переводились на самозабезпечення під приводом переведення їх до новоутворених так званих комітетів, товариств допомоги, тим самим погіршуючи організаційне та матеріальне забезпечення цих установ. У свою чергу, органи влади у стислі терміни виконали це розпорядження. Так, у травні 1943 р. у м. Золотоноша було засновано Товариство самопомоги з метою надання матеріальної допомоги особам, що опинились у важкому матеріальному стані, інвалідам, хворим, сиротам та безпритульним дітям.

Відкривати школи німцям було вигідно: для утримування під наглядом дітей і для виявлення тих, хто допомагав партизанам, а також для тримання в постійній тривозі за своїх дітей батьків, які таким чином ставали заручниками місцевої влади.

Для здійснення цього проекту на утримання шкіл в обов'язковому порядку відраховувався 1% із заробітної плати працівників усіх установ. На зібрані кошти у планах Товариства було не тільки здійснення допомоги хворим та інвалідам, але й утримання 55 дітей у дитсадку і

яслах та заснування будинку сиріт та безпритульних дітей. Крім того, Товариство звернулось до всіх старостатів та громадських дворів виявити круглих сиріт та безпритульних дітей їх громад⁷⁰.

Черкаська районна управа звернулася до старост сіл з вимогою налагодити відвідування учнями шкіл. Пропонувалось штрафувати батьків: за перше виявлення відсутності дитини в школі – 100 крб., за друге – 500 крб.

Незважаючи на щоденні труднощі, люди продовжували жити, пристосовуючись до обставин військового часу. Хоробрість виникала раптово, і тоді людина порушувала всі канони життя або смерті. У с. Гуляйка Тальнівського району гестапівці, знайшовши у будинках підпільників радіопристрій та типографський станок, спалили їх двори. Дев'ятирічна Ліда – донька підпільника М. Ф. Панченка, яку переховували сусіди, не могла витримати жалібного скавучання собаки та її цуценят. Вона непомітно заскочила у палаючий хлів та винесла їх назовні, таким чином врятувавши їх від страшної смерті⁷¹.

Після звільнення територій краю одним із соціальних наслідків війни стало сирітство та масова дитяча безпритульність. У фондах виконавчих комітетів районних рад, районних відділів народної освіти, районних статистичних інспекцій, охорони здоров'я за 1944–1945 рр. зберігаються численні списки, звіти⁷², дітей-сиріт⁷³, які потребували державної опіки⁷⁴, взяття під патронат, опіку, усиновлення⁷⁵, інформації про вилучення безпритульних дітей з вулиць, вокзалів, поїздів та влаштування їх у дитячі будинки⁷⁶.

Наприклад, на початку 1944 року в Черкаському районі нараховувалось 193 дитини-сироти. Відповідно до постанов ЦК КП(б)У та РНК УРСР “Про заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю” місцеві органи влади зобов'язувались “встановити жорсткий контроль за своєчасною і повною реалізацією продовольчих фондів, що виділяються для харчування дитячих будинків, покращити харчування дітей у дитбудинках за рахунок надання фондів молока”⁷⁷. Виконкоми райрад зобов'язували всіх голів виконкомів сільських рад та голів колгоспів створити комісії для боротьби з дитячою безпритульністю, відкривати дитячі будинки для дітей-сиріт⁷⁸, організувати належні умови проживання та “забезпечити дітей одягом, взуттям, продуктами харчування”⁷⁹, провести “облік дітей круглих сиріт, патронуваних і тих, що знаходяться під опікою та перевірити їх матеріально-побутові умови”⁸⁰. З метою виходу якомога більшої кількості працівників на роботу під час весняної посівної компанії в колгоспах організовувались сезонні дитячі ясла, за потребою, для немовлят грудного вигодовування, навіть у виробничих бригадах. Так, у березні 1944 р. у Черкаському районі було створено 44 ясел для 1750 дітей⁸¹, дитячі садки переводились на 12-годинний робочий час⁸².

Відновлювали свою роботу школи. Вже у квітні 1944 р. у Черкаському районі було відкрито 35 шкіл, охоплено навчанням 5140 учнів, що складало 80, 2 % дітей шкільного віку⁸³. Зокрема, у постанові виконкому Смілянської міської ради від 16 березня 1945 року зазначалось: “Відділу держзабезпечення на підставі списків, надісланих школами, на дітей сиріт та сімей фронтників, які не відвідують школу за браком одягу та взуття, надати допомогу з тим, аби цих дітей поступово залучити до школи. Зобов’язати завідувача міськвно та директорів шкіл організувати навчання дітей на дому, з тим, аби цих дітей підготувати до навчання в наступних класах”⁸⁴. За потребою часу, особливо активізувалась діяльність державних органів після введення в дію Указу Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 року “Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та одиноким матерям, посилення охорони материнства і дитинства”, установа почесного звання “Мати – героїня”, ордена “Материнська слава” і медалі “Материнство”. Проводилась роз’яснювальна робота з усиновлення дітей та надання матеріальної допомоги матерям, школам, дитячим будинкам, організації дитячих кімнат при відділеннях міліції⁸⁵, організації доставки дітей з вокзалів за місцем їх проживання. Отже, війна стала трагедією для всього суспільства. Особливо вразливою групою населення були діти і не лише через загрозу їхньому життю, але й через уразливість їхньої, іще не сформованої психіки. Життя в окупації найгірше вплинуло на подальше життя, здоров’я та світогляд дітей та підлітків.

Патріотична єдність партизан, підпільників і населення – це яскрава сторінка літопису переможної боротьби з фашистськими загарбниками у роки Великої Вітчизняної війни. Вони нещадно мстили гітлерівцям за всі злочини, вчинені їх рідним, близьким і дорогим, за зруйновані рідні міста і села. Неповнолітні месники своїми героїчними вчинками зберегли життя багатьох людей та самостійно були змушені шукати засоби для існування. За довгих чотири роки, які тривала Велика Вітчизняна війна, діти, від малюків до старших школярів, сповна випробували усі її жахи. Війна щодня, кожну секунду, кожен день і так упродовж майже чотирьох років. Адже війна в сотні разів страшніша, якщо бачити її дитячими очима. І ніякий час не зможе вилікувати рани від війни, тим паче дитячі.

¹ Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. – Т. 6. – М., 1965. – С. 166.

² П-4619, оп. 8, спр. 170, арк. 13.

³ П-4619, оп. 8, спр. 170, арк. 61.

⁴ П- 4619, оп. 8, спр. 138, арк. 28.

⁵ П- 4619, оп. 8, спр. 138, арк. 77.

⁶ Шевченко С. Колгоспні лани. – 1979. – С. 3.

- ⁷ П-4619, оп. 8, спр. 138, арк. 166 зв.
- ⁸ П-4619, оп. 8, спр. 154, арк. 10.
- ⁹ П-5644, оп. 6, спр. 51, арк. 1–7.
- ¹⁰ Т. П. Горб – Дубова. Україна не стала на коліна. – Черкаси: “Відлуння – Плюс”, 2010. – С. 125–135.
- ¹¹ Р- 4319, оп. 2, спр. 8, арк. 7–9.
- ¹² Р-5668, оп. 1, спр. 5, арк. 3.
- ¹³ Р-5549, оп. 6, спр. 4, арк. 5–6.
- ¹⁴ Р-5549, оп. 8, спр. 2, арк. 73.
- ¹⁵ Там само, арк. 74.
- ¹⁶ Там само, арк. 75.
- ¹⁷ Там само, арк. 76.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само, арк. 77.
- ²⁰ П-4619, оп. 8, спр. 204, арк. 96–97.
- ²¹ П-5644, оп. 6, спр. 245, арк. 9.
- ²² П-864, оп. 1, спр. 15, арк. 21.
- ²³ П-5644, оп. 6, спр. 259, арк. 34.
- ²⁴ П-4619, оп. 8, спр. 144, арк. 27.
- ²⁵ П-4619, оп. 8, спр. 20, арк. 3.
- ²⁶ П-4619, оп. 8, спр. 204, арк. 168.
- ²⁷ П-4619, оп. 8, спр. 20, арк. 3.
- ²⁸ П-4619, оп. 8, спр. 17, арк. 8.
- ²⁹ Р-624, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
- ³⁰ Р-1628, оп. 1, спр. 31, арк. 9.
- ³¹ Р-72, оп. 3, спр. 1, арк. 16–32.
- ³² Р-624, оп. 1, спр. 3, арк. 1–3.
- ³³ І. Буренко. Канів у II Світовій війні 1941–1945. – Канів, 2010. – С. 74.
- ³⁴ Р-1850, оп. 1, спр. 3, арк. 32–34.
- ³⁵ Р-5625, оп. 2, спр. 439, арк. 2.
- ³⁶ Р-5625, оп. 2, спр. 24016, арк. 1.
- ³⁷ Р-5625, оп. 2, спр. 4788, арк. 1.
- ³⁸ Р-5625, оп. 2, спр. 9921, арк. 1–7.
- ³⁹ Р-5625, оп. 2, спр. 7081, арк. 1.
- ⁴⁰ Р-5625, оп. 2, спр. 7138, арк. 3–4.
- ⁴¹ Р-1850, оп. 1, спр. 3, арк. 77.
- ⁴² Р-1850, оп. 1, спр. 3, арк. 77.
- ⁴³ Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 19.
- ⁴⁴ Книга пам'яті. – Черкаси, 2010. – С. 64–65.
- ⁴⁵ Життя в окупації. – Черкаси, 2013. – С. 11 зв.
- ⁴⁶ Р-72, оп. 3, спр. 1, арк. 17.
- ⁴⁷ Р-1840, оп. 1, спр. 13, арк. 45.
- ⁴⁸ Р-1775, оп. 1, спр. 1, арк. 29.
- ⁴⁹ Р-1788, оп. 1, спр. 2, арк. 85.
- ⁵⁰ Р-1826, оп. 1, спр. 13, арк. 170.
- ⁵¹ Р-1814, оп. 1, спр. 5, арк. 5.
- ⁵² Р-1826, оп. 1, спр. 13, арк. 104.
- ⁵³ Р-1814, оп. 1, спр. 5, арк. 18.
- ⁵⁴ Р-1826, оп. 1, спр. 13, арк. 148.
- ⁵⁵ Українська думка. – 1943. – № 95 (134). – С. 4.
- ⁵⁶ Українська думка. – 1942. – № 32 (71). – С. 2.

- ⁵⁷ Українська думка. – 1942. – № 32 (71). – С. 2.
⁵⁸ Українська думка. – 1943. – № 20 (174). – С. 4.
⁵⁹ Українська думка. – 1941. – № 24. – С. 2.
⁶⁰ Українська думка. – 1941. – № 39; Українська думка. – 1942. – № 19 (68). – С. 2.
⁶¹ Українська думка. – 1942. – № 98 (137). – С. 4.
⁶² Українська думка. – 1942. – № 16. – С. 2.
⁶³ Українська думка. – 1941. – № 9; Українська думка. – 1941. – № 27. – С. 2.
⁶⁴ Українська думка. – 1942. – № 113 (152). – С. 4.
⁶⁵ Українська думка. – 1942. – № 82 (121). – С. 1.
⁶⁶ Українська думка. – 1942. – № 81 (120). – С. 1.
⁶⁷ Р. Загоріна, Т. Шапіро. “Пам’яті славетної землячки”. – Черкаси: “Вертикаль”, 2008. – С. 6.
⁶⁸ Р-3445, оп. 2, спр. 2, арк. 18.
⁶⁹ Р-1850, оп. 1, спр. 3, арк. 28.
⁷⁰ П-5644, оп. 6, спр. 246, арк. 14.
⁷¹ Р-1234, оп. 1, спр. 8, арк. 76.
⁷² Р-630, оп. 1, спр. 24, арк. 102.
⁷³ Р-1087, оп. 1, спр. 5, арк. 13.
⁷⁴ Р-3324, оп. 1, спр. 13, арк. 7.
⁷⁵ Р-2688, оп. 1, спр. 6, арк. 19 зв.
⁷⁶ Р-2417, оп. 1, спр. 2, арк. 8.
⁷⁷ Р-2688, оп. 1, спр. 6, арк. 20.
⁷⁸ Р-80, оп. 2, спр. 1, арк. 473.
⁷⁹ Р-1890, оп. 1, спр. 13, арк. 29.
⁸⁰ Р-80, оп. 2, спр. 1, арк. 58.
⁸¹ Р-1890, оп. 1, спр. 13, арк. 12.
⁸² Р-80, оп. 2, спр. 1, арк. 113.
⁸³ Р-2688, оп. 1, спр. 6, арк. 25.
⁸⁴ Р-1890, оп. 1, спр. 13, арк. 31.
⁸⁵ Р-121, оп. 1, спр. 16 а, арк. 76 зв.

На основе архивных материалов рассматриваются вопросы, связанные с условиями жизни и борьбы против фашистских захватчиков детей и подростков в Черкасском крае в годы Великой Отечественной войны. Проанализированы изменения, которые произошли в жизни подрастающего поколения в тот период.

Ключевые слова: документы; война; дети; жизнь; борьба; последствия.

There are discussed issues related to living conditions and fight against the Nazis of children and adolescents in the Cherkasy Region during the Second World War. Also author analyzes the changes in the lives of young people in that period.

Key words: the documents; the war; the children; the life; the fight; the consequences.